

COVID-19 SALGINININ TOPLUMSAL ETKİLERİ

Fadime SEVİMLİ*

ÖZ

Tüm dünya son günlerde bir virüsü konuşuyor. Tahmin edilemeyen, beklenmeyen, belki de ciddiye alınmayan bir virüs şimdilerde tüm sorunların kaynağı gibi görünen devasa sistemlerden ve modern dünyadan hesap sormaya gelmiş gibi görünüyor. Kapitalizmin tüm yıkıcılığının yol açtığı yoksulluğun, önemsenmeyen ötekilerin (mülteciler, zenciler, evsizler, yoksullar, kadınlar ve çocuklar), delinmiş ozon tabakasının, kirletilmiş doğanın, yaşam alanı elinden alınmış hayvanların, milyonlarca kişinin sıkışmış bir şekilde kirli bir havayı solumak zorunda kalarak yaşadığı kentleşmenin sanki öcünü alıyor. Bilimin önemini, "ötekiler" iyi ve sağlıklı olmadan bizlerin de sağlıklı ve huzurlu yaşayamayacağını, sadece milyon dolar kazananların değerli olmadığını; sağlık çalışanının, sokağımızı temizleyen temizlik işçisinin, gerçek bilim adamlarının ve sosyal medya iletişiminin de aslında çok değerli olduğunu bizlere gösterdi. Salgın bazı kurumların işleyişini de biçimsel olarak etkiledi. Etkisi tartışılmalı olsa da eğitimin okul binaları olmadan da yapılabileceğini gördük. Spor salonlarına gitmeden, sosyal medya aracılığı ile spor profesyonellerinden dersler aldık. Psikolog ile sosyal medya aracılığıyla görüştük. Tabii evlere hapsolmuşluğun olumsuz etkilerini de yaşadık. Bazılarımız işlerimizden oldu, bazılarımız ise krizi fırsata çevirip zengin oldu. Bu süreçte pek çok toplumbilimci kapitalizm ve sistem sorgulamasıyla gündeme geldi. "Yeni bir dünya düzeni mi gelecek?" soruları zihinleri meşgul etti. Salgın neyi değiştirir ya da nasıl düzenlemeler getirir bilinmiyor fakat ilerleyen süreçte tüm dünya "yeni normaller" ile yeni yaşam pratikleri geliştirmek durumunda kalacak gibi görünüyor. Bu yazıda, toplum bilimcilerin öngördüğü olguların ışığında salgının toplumsal analizi yapılmaya çalışılmıştır. Yaşanan sürecin özellikle ekonomik sistemle ilgisine vurgu yapılmak istenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Ağlar, COVID-19, Ekonomi, Kapitalizm, Salgın.

COVID-19 PANDEMIC AND ITS SOCIAL EFFECTS

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic have occupied the journals all around the globe. Either unpredicted or unregarded, the virus is a natural outcome of the economic systems of the modern world. It was the first time upper society seemed to be affected by the ruthless living conditions of the "outcasts" (homeless, black, refugee, poor, woman or juvenile). The nature has taken its revenge as harsh as possible for its corruption. Also, the mankind has suffocated itself in cities where all humans and restrained animals had to breathe polluted air, gradually worsening its own welfare. Of course, this pandemic has reminded the upper class that they can't be healthy unless they keep the outcasts healthy, and also that not only millionaires are valuable. The pandemic also changed the public perspective of various institutions' necessity. People have observed that schooling can also be done online, outside the walls of the classroom, even if its functionality is questionable. People arranged online meetings with their psychologists. People tried to do their sports at home, some used their home gyms and others hired online instructors; either way, the mankind found its way to fulfill its secondary needs without going out. Some were fired and some created an opportunity out of the crisis. The idea of a new world order occupied our minds. We can't know what kind of measures will be taken to prevent the spread of COVID-19 yet, but surely it will cause big changes on both laws and social rules. This article is an analysis of the relation between the socio-economic systems and the COVID-19 pandemic.

Keywords: Sociology, Capitalism, COVID-19, Economy, Networks, Pandemic.

Atf Bilgisi: SEVİMLİ, F. (2021). Covid-19 Salgınının Toplumsal Etkileri, *HABITUS Toplumbilim Dergisi*, (2), 55-69.

Citation Information: SEVİMLİ, F. (2021). Covid-19 Pandemic And Its Social Effects, *HABITUS Journal of Sociology*, (2), 55-69.

Başvuru / Received: 04 Şubat 2021 / 04 February 2021.

---

* Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. E-mail: sevimplifadime07@gmail.com ORCID Numarası: 0000-0003-3681-2900

Extended Summary

The COVID-19 pandemic is a problem which the well-judged systems of the modern world failed to solve, despite its big progress in medicine and technology. The mankind who have lived the Scientific Revolution thought that he controlled nature and that he could deal with all kinds of problems about nature and illnesses. These days societies go through a time which the capitalist system is questioned. Also, scientists realized that the concept of “Laissez faire” can be a remedy for the problem of humanity.

While the rest of the world struggled with poverty, health problems started to be the problem of the rich. The pandemic showed the world that if people’s rights to utilize good nutrition, shelter, living in infrastructure, clean water and hygiene conditions are dismissed or abused, they would all get sick. But those who died from the pandemic were still the poor, homeless, poorly fed, and unable to receive adequate healthcare.

In this process, many thinkers have been criticizing economic and administrative systems. The policies to reduce poverty are still questioned. The commercialization of health led to this crisis, and became the reason of heavy casualties. It is advocated by some thinkers to support the indispensable institutions of the society, such as education and health, and to turn them into state-owned institutions.

The concept of "humanitarian capitalism", which we first heard from Bill Gates at the Davos Summit in 2008, can be considered as a reference to the extreme individualist aspect of capitalism. It was aimed to shorten destructive and exploitative side of capitalism and unveil its creative and prosperous side. Bill Gates says not because he sees it as a matter of conscience, but because he thinks that someday a big problem will come up. He says *“If we do not find creative solutions to this problem, capitalism, which is getting stuck due to the welfare gap, will one day be the end of us.”*

Touraine also points out the importance of everyone’s access to education and health services by stating that societies will be affected negatively. The concept of "citizenship income" used by Thomas Paine in 1792 is revised and suggested by many economists today.

Many values were remembered again during the pandemic process. We are going through a process where we remember the value of science, scientists, communication networks and social media, the ways of receiving and providing services, sociologists who see and evaluate the social structure of the future from past years. While talking about a period when the value judgments of the postmodern society and the gains of the modern society

came together, a fascist language began to be used. Countries and nations accused each other in this period. Many protests took place in the world. The reason was sometimes prohibitions and sometimes unapplied measures.

GİRİŞ

Dünyanın gündemini meşgul eden COVID-19 pandemisi bilimde, sanayide ve teknolojiye büyük adımlar atmış, devrimler gerçekleştirmiş modern çağın devasa sistemlerinin henüz çözemediği bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Oysa Bilimsel Devrim’i yaşayan insanoğlu doğaya hâkim olduğunu, her türlü sorunla baş edebileceğini düşünmekteydi. Gelenen süreçte toplumlar kapitalist sistemlerinin sorgulandığı, “Laissez faire” anlayışının insanlığın derdine çare olamayacağını düşünüldüğü zamanlardan geçmektedir.

Dünyanın geri kalanı yoksulluk ile mücadele ederken yaşanan sağlık sorunları zenginlerin sorunu da olmaya başladı. Pandemi bize insanların iyi beslenme, barınma, altyapısı tamamlanmış mekanlarda yaşam, sağlık hizmetlerinden, temiz su ve hijyen şartlarından mahrum kalmadan hayatını sürdürebilme hakkı elinden alınır ya da bu haklara herkesin eşit bir şekilde erişimi sağlanmazsa hepimizin hastalanacağını bize gösterdi. Fakat pandemiden ölenler yine en çok yoksullar evsizler, iyi beslenemeyenler ve yeterli sağlık hizmeti alamayanlar oldu.

Bu süreçte pek çok düşünürün ekonomik ve idari sistemlere yönelik eleştirileri oldu. Mevcut sistemlere ait yoksulluk politikalarının sorgulandığı dönem hala devam etmekte ve sağlığın ticarileşmesinin sonuçları ağır bir tablo olarak karşımızda durmaktadır. Bazı düşünürlerce sosyal devlet anlayışının, eğitim ve sağlık gibi toplumun vazgeçilemez kurumlarını desteklemesi ve bunların devlet eliyle hizmet veren kurumlar haline getirilmesi savunulmaktadır. 2008’de düzenlenen Davos Zirvesi’nde ilk kez Bill Gates’ten duyduğumuz “insancıl kapitalizm” kavramı, kapitalizmin aşırı bireyci yönüne bir gönderme olarak değerlendirilebilir. İnsancıl kavramı ile kapitalizmin yıkıcı bir sömürü sistemi olma özelliğinin törpülenip, yaratıcı taraflarının ön plana çıkarılması; refah ve zenginliğin tüm dünyaya yayılması hedeflenmektedir. Bill Gates bunu bir vicdan sorunu olarak gördüğü için değil, bir gün büyük bir problem olarak karşımıza çıkacağını düşündüğü için söylemekte ve “*bu soruna yaratıcı çözümler bulmazsak, refah seviyesindeki uçurumdan dolayı giderek sıkışan kapitalizm bir gün bizlere de dar gelecek*” demektedir (Çetin 2014: 305-306). Touraine de liberalizmden vazgeçilmez ise toplumların bundan çok olumsuz etkileneceğini

belirterek herkesin eğitim ve sağlık hizmetine ulaşabilmesinin önemine dikkat çekmektedir (Sönmez 2012: 42). 1797’de Thomas Paine’in kullandığı “vatandaşlık geliri” (Civelek 2020: 196) kavramının tekrar gündeme gelmesi de yoksulluk politikalarının gözden geçirilmesi gerekliliğini düşündürmektedir.

Pandemi sürecinde pek çok değer de tekrar hatırlanmış gibi görünüyor. Bilimin, bilim adamlarının, iletişim ağlarının ve sosyal medyanın, geçmiş yıllardan geleceğin toplum yapısını görüp değerlendiren toplumbilimcilerin değerini tekrar hatırladığımız bir süreçten geçmekteyiz. Postmodern toplumun değer yargılarıyla modern toplumun kazanımlarının bir araya geldiği bir dönemden bahsedilirken öte yandan faşizan bir dil kullanımının hemen hemen tüm dünyada giderek yaygınlaştığı gözlenmektedir. Pandemi sürecinde birbirini hastalığı yaymak ya da gizlemekle suçlayan ülkeler yazılı ve görsel basında sıkça görülmeye devam etmekte. Bu süreçte dünyada pek çok protesto gösterileri yaşandı ve bu gösteriler aralıklarla devam etmekte, sebebi bazen yasaklar, bazen de uygulanmayan tedbirler olmaktadır (Independent Türkçe 2020).

Halen dünya, sürecin ne getireceğini; “yeni dünya düzeni” diye bir olgu varsa nasıl bir düzenin bizi beklediğini merak etmekte ve tartışmaya devam etmektedir. Alanında pek çok uzman, toplumun “yeni normalleri” konusunda uyarılarda bulunurken birçok ekonomist dünyayı büyük bir işsizlik ve yoksulluğun beklediğini söylemektedir. Son yüzyılın en büyük yoksulluğunun yaşanacağını söyleyen ekonomi uzmanları medyada sık sık yer almakta ve bu da toplumda geleceğe dair korku ve güvensizlik yaratmaktadır (Evrensel 24.03.2020, Milliyet 11.02.2021).

Süreçte hastalığın belirtilerinin her bireyde aynı olmaması ve toplumun tüm bireylerinin hastalığı yayabilme potansiyeli taşıması akıllara Ulrich Beck’in “risk toplumu” kavramını (Timur 2017: 189) yeniden getirirken, tehlikenin nereden ve nasıl gelebileceğinin bilinmezliği güçlü bir şekilde deneyimlenmektedir. Günümüz toplumunda öngörülemez risklerin varlığından söz edilirken ne yapılması gerektiği konusunda kimsenin net bir şey söyleyememesine de şahit olunmaktadır. Manuel Castells ’in sözünü ettiği “ağ toplumu” (Eraydın 2019: 218) kavramı ile aslında toplumların ağlar ile nasıl da birbirine bağlı olduğu daha iyi gözlemlenmekte, bir ülkede olan biten ağlar vasıtasıyla tüm dünyaya kısa sürede yayılmaktadır ve gizli saklı bir bilgi neredeyse kalmamaktadır. Pandemi sürecinde hizmet alma verme şekillerinde de değişimler gözlenmiş ve çalışma sistemlerinde değişimler görülmüştür. Sosyal ağlar sayesinde ev ortamında çalışmak durumunda kalınmıştır. Bu

süreçte ofislerin, plazaların ya da emek piyasasının beyin gücüne ait mekânlarının gerekliliği sorgulanmaya başlanmıştır.

Virüs karşısında yaşanan çaresizlik, topluma çıkış yolunu gösterebilecek tek zümreyi ve olguyu daha da değerli kılmış ve pozitif bilime inançlar tazelenmiştir. Süreçte bilime ve bilim adamlarına güven duygusunun arttığı söylenebilir. Salgının başından beri pek çok bilgi çeşitli mecralarda dolaşmaya başlamış ve bu bilgilerin çoğu bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde politize edilmiş, komplo teorileri üretilmiş, çıkar amaçlı faaliyetlerde toplumu manipüle etmek üzere kullanıldığı görülmüştür. Dünya Sağlık Örgütü yöneticisi Tedros Adhanom Ghebreyesus bu durumu infodemi (yalan salgını) olarak nitelendirmiştir (Öymen 2020). Bazı mesleklerin önemi daha iyi anlaşıldığı veya işlerini yapmayı bırakma ihtimallerinin toplumu korkuttuğu, bazı ülkelerde sağlık çalışanlarının istifasının yasaklandığı bir dönemden geçmekteyiz.

Pandemi sürecinde Baudrillard'ın “simülasyonlar çağı” (Baudrillard 1981) kavramsallaştırmasında sözünü ettiği gibi insanlar başkalarının ölümlerini televizyonda bir şeyler yiyip içerek izledi ve aynısının kendisine olmayacağını düşünerek yeterli tedbirleri almayan toplumlar can kayıplarıyla çok ağır bedel ödedi. Pandemiye ve toplumsal etkilerini tartışan röportajlar tüm dünyada konuşuldu. Bu röportajlardan en çok ses getirenler arasında Slavoj Zizek, Byung Chul Han ve Harari de yer aldı. Yeni dünya düzeninin nasıl olacağı tartışıldı ve eleştirildi. Zizek komünizmin gerekliliğinden ve pandemi süreciyle geri döneceğinden söz ederken Han baskıcı rejimlerin gelebileceğinden korktuğunu dile getirdi (Zizek 2020).

Dünya bu pandemiye bir süre daha çözemeyecek gibi görünse de sürecin sonunda belki de büyük kapitalist devletlerin çözmeye yanaşmadığı, uğraşmadığı, önemsemediği pek çok sorun halledilebilir. Bu gerçekleşmese bile bu yolda büyük adımlar atılabilir. Süreç sonunda yoksulların, zencilerin, mültecilerin, kadınların, çocukların ve dünya üzerinde dezavantajlı tüm kesimlerin insanca yaşaması adına vicdanen olmasa bile gereklilik olduğu için bir şeyler yapılmaya başlanabilir. Belki de bu karanlık günler aydınlık günlerin habercisi olacak. Moscovici ve Cirhinlioğlu'nun dediği gibi belki de bu zor günlerin ortaya çıkardığı sosyal iletişim bilinmeyi bilinir hale, korkulanı tanınır hale getirebilir. Umulur ki dünya bu krizden yeni umutlar ve çevre kirliliği, savaş, yoksulluk, ırkçılık gibi asırlardır çözemediği sorunları çözerek ya da çözmeye bir adım daha yaklaşarak çıkabilir (Asıl ve Çetin 2018: 9).

Maskeli Balonun Maskesi Düşmüş Sistemleri

Bir süredir neredeyse tüm dünyanın en önemli sorunu haline gelen COVID-19 salgını Bauman'ın sözünü ettiği modern dünyanın kibirli insanının (Şimşek 2014) yüzüne ağır bir tokat atmış gibi görünüyor. Sanayi devriminden sonra teknoloji devrimini yaşamış, tıpta art arda yapılan buluşlar, akıllı ilaçlar, radyoterapiler, ışın tedavileri, atom tedavileri, ileri görüntüleme teknikleri derken, ölümsüzlüğü araştırmaya başlamış, yapay kan, yapay organ gibi çalışmaları ilerletmişken birden bir maskesi bile olmadığı için (Esen 2020) ölümün kıyısında buluvermişti kendini. Kapitalist sistemin dev şirketleri onca teknolojiye, bilişim sistemlerine, network ağlarına, silah ve ilaç AR-GE'lerine milyonlarca dolar yatırım yapmışlardı. Zira öyle bir yüzyılda yaşıyorduk ki artık insanoğluna ne azgın doğa olayları ne de açlık zarar veremezdi. Bu yüzden koruyucu sağlık hizmetlerine, para kazandırmayan tıbbi ekipmanlara, hatta o kadar da ihtiyaç duyulmayacağına inandıkları solunum cihazlarına para yatırmak bu kibirli teknoloji toplumu için gereksiz ve aptalcaydı. Esasen dünyanın her yeri aynı avantajlı konumu paylaşmıyordu kendileriyle. Afrika'da açlıktan hala insanlar ölüyor, her yıl yüz milyona yakın insan temiz su kaynağına erişemediği veya alt yapısı olmayan kanalizasyonsuz barınaklarda, hijyen koşullarından çok uzakta yaşamlarını sürdürmek zorunda oldukları için hayatlarını kaybediyordu. Fakat bu kibirli kapitalist sistemlerin hiçbir zaman çok önemseydiği bir durum olmadı. Çünkü ölenler yoksullar, zenciler, mülteciler, evsizlerdi. Bu toplumsal eşitsizlikten kaynaklı ölümlere, hastalıklara çok kafa yormadılar; zira onların şişkin banka hesapları vardı ve ölüm onlara böyle sebeplerden uğramazdı. Oysa yaşanan bu yeni salgın kimsenin banka hesabına, yaşadığı yerin saray ya da virane olmasına, açlığına tokluğuna, dinine ve inancına bakmadı. Hesap etmediği bu yeni durum karşısında şaşkına dönen kibirli “modern” sistemler şimdilerde nerede hata yaptığını sorgulayıp durmakta. Öyle ki dev ekonomileri bir virüsle çökme noktasına geldi. Ulus ötesi şirketleri milyon dolarlık zararlar açıklamaya başladı. Siyasi sistemleri sorgulanmaya, liderleri acımasızca haklı veya haksız eleştirilmeye başladı. Hayatlarında belki ilk kez bu çağda hastalıktan yalnızca yoksulların değil kendilerinin de ölebileceğini anladılar. Binlerce insanını kaybeden “süper güç” denilen devletler ölümün soluğunu belki uzun zamandır ilk kez bu kadar enselerinde hissettiler. Modern insan ilkel bir bedene hapsolmuşluğun sıkıntısına, daha önceki bildiklerinin eksik oluşuna kırılmışlığına, bilememenin acısı ve şaşkınlığına katlanmak zorunda kaldı.

Geçmişin Gelecek Toplum İmgelemleri

Ulrich Beck içinde yaşadığımız çağı “Risk Toplumu” olarak adlandırmıştır. Beck’in vurgu yapmak istediği; modern toplumun sınırları keskin hatlarla çizilmiş, kuralları net, müphemliğe yer olmayan, farklılıkları hoş görmeyen yapısının, sanayi toplumunun sonuna gelindiğinde artık yerini belirsizliklere, risklere, iyi ile kötünün birlikteliğine bırakmış olmasıdır. Bu yeni toplum ne sanayi toplumu ne de postmodern toplumdur. Ona göre yaşanan bu kuşkucu dönem yeni bir modern toplumun habercisidir. Beck’e göre bu yeni “Risk Toplumu”nda riskler önceden görülemez tedbir alınamaz. Risk toplumu bize nelerden kaçınmamız gerektiğini söyler fakat ne yapmamız gerektiği hakkında hiçbir fikri yoktur. Risklerin öngörülemez oluşu sorunları beraberinde getirir ve toplumsal, siyasal, bireysel, ekonomik etkileri olur. Her sınıftan insana ulaşır ve her ülkenin sınırlarını aşar. En ironik tarafıysa bumerang gibi riski yaratanı da gidip bulması ve tüm dünyayı riske atıp bundan kar elde edenleri de vurmasıdır. Günümüzde çevreyi kirletenler, sömürü sistemleriyle dünyaya yoksulluğu ve açlığı yayanlar, küresel ısınmayı önemsemeyerek iklim değişikliklerine sebep olanlar, kısaca Beck’in dediği gibi riskleri yaratanlar salgında en çok kayıp veren en çok etkilenenler olmuştur. Beck kitabında bu belirsizlik ve risk ortamında uzmanlara olan bağımlılığımızın artacağını belirtmiştir (Çuhacı 2007: 138). Beck’in belirttiği sanayi sonrası toplum modelinde pek çok olgu ve kurum sorgulansa da bu dönem modernlikten bir kopuş değil bir dönüşümdür. Bilişim teknolojileri, devletlerin vatandaşlarına sağladıkları sosyal destekler, maddi olanakların artması gibi sebepler ile ekonomik riskler azalmış yerini öngörülemeyen, tahmin edilemeyen risklere bırakmıştır. Beck’e göre yeni toplum modelinde artık yalnızca zenginlik değil bu riskler de bölüşülmelidir. Toplumda risk algısı değişirken sosyal ve bireysel değişimler olduğu gibi tüm çalışma alanlarında ve toplumun bilime bakış açısında da birtakım değişimler söz konusu olmaktadır. Bu bilimin süregelen egemenliğine son vermek adına yapılan bilim karşıtlığından çok, bilimin kendine has diline ve tarzına yöneltilen bir eleştiri gibi görünmektedir. Bilim yapmanın kuralları ve ahlaki çerçevesi eleştirilse de bilim halihazırda bulunduğu konumu sapsağlam koruyor gibi görünmektedir. Zira risk toplumunda bilim riskleri yaratan olsa bile onları ortaya koyan ve çözebilen de yine bilimin kendisi olmaktadır (Timur 2017: 189). Yazılı ve görsel basında, medyada hemen her gün karşımıza çıkan, sağlık konusunda önerilerde bulunan, bazı yiyecek ve içeceklerin virüse iyi geleceğini söyleyen (Sabah 21.03.2020, Sözcü 02.02.2020), bazı ırklara ve inançlara sahip olanların hastalanmayacağı (Yeniçağ 05.03.2020, Cumhuriyet 18.11.2020) konusunda bilgiler veren, toplumun can kulağıyla dinlediğini, önerilerine uyduğunu düşündüğümüz, bilimi ranta

çeviren sözde uzmanların yerini gerçek bilim adamları almaya başladığını izlemekteyiz. Artık söylediklerini çok büyük kitleler dinlemiyor ya da kendilerine medyada eskisi kadar yer verilmiyor gibi görünüyor. Bu durum Beck'in risk toplumunda bilimin konumu açıklamasının yeni bir ispatı gibi görünmektedir.

Bilim iktidarı daha güçlü bir şekilde ele geçirmiş gibi görünse de bilimin hegemonyasına karşı çıkan sosyal gruplar, protestocular, aş karşıtları, tahakküm reddiyecileri de pandemi döneminin öne çıkan toplumsal aktörleri olarak pek çok mecrada karşımıza çıktı. Foucault'nun "*biyoiktidar*" kavramsallaştırması ile sözünü ettiği iktidarın beden üzerindeki kontrolü de salgın sürecinde belirginleşti. Geline süreçte uygulanan karantina yöntemlerini, Sağlık Bakanlığı'nın "Hayat Eve Sığar" gibi uygulamalarını, testleri vb. pratikleri iktidarın bedeni toplum için uygun ve tehlike yaratmayacak şekilde planlayıp disipline etmek amacıyla (Konak ve Ertan 2020: 37) kullanıldığını düşünenlerin sayısı azımsanamaz durumdadır.

Günümüz toplumu internet ağlarıyla birbirine bağlanmış, iletişim ve etkileşim hâlinde olan ulus devletlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz çağda herhangi bir toplumda olan herhangi bir olaydan tüm dünya kısa sürede haberdar olmakta ve artık hiçbir şey gizli kalamamaktadır. Manuel Castells sosyal ağlarla birbirine bağlı bu toplumsal biçime "ağ toplumu" demiştir (Özdemir 2015: 128). Yaşanılan salgından sonra dünyanın pek çok ülkesinde bazı işlerin ev içinde, ağ ortamında yürütüldüğünü gördük. Pek çok insan "home office" tabir edilen esnek çalışma modelini deneyimlemek zorunda kaldı. Hatayama ve arkadaşlarının 2020 yılında yaptıkları bir araştırmaya göre İşin internet aracılığıyla gerçekleştirilebilmesinin bazı ön koşulları bulunmaktadır. "*Ekonomik ve mesleki yapı, kişisel bilgisayara sahip olabilme ve gelişmiş bir internet ağı bulunması*" bu koşullardan bazılarıdır. Tabii ülkelerin ekonomik alt yapısı söz konusu koşulları sağlayabildiği ölçüde bazı alanlarda uzaktan çalışma modeli uygulanmaya devam edilebilmektedir. Elbette bu model ekonomisini tarım, turizm ve inşaat gibi iş alanlar ile ayakta tutmaya çalışan ülkeler için uygun değildir (Uluslararası Çalışma Örgütü-ILO, 2020). Bankacılık, sigortacılık vb. pek çok alanda uzaktan çalışan bireylerin bir kısmı bu durumu özgürlük, rahatlık olarak gördüğünü belirtmesi Pierre Bourdieu'nun "habitus" kavramını, özellikle de özgürlük beğenisi yüksek bir orta sınıf habitusunu akıllara getirdi. Bir grup insanın ise ev ortamında çalışmayı sıkıntılı bulması Marazzi'nin sözünü ettiği hayallerin ve duyguların iş yaşamına karıştığı, boş zaman ve iş zamanının ayırt edilemediği bir durumu ortaya koymaktadır (Baydar 2012: 74, 69).

Salgın sürecinde en önemli toplumsal kurumlardan biri olan eğitim de okullardan sosyal ağlara taşındı. Suanpang, Petocz ve Kalceff yaptıkları çalışmalarda online eğitimin

geleneksel eğitimden daha verimli olduğunu ispatlamaya çalışsalar da pek çok eğitim bilimci buna karşı çıkmış zihinsel ve bilişsel gelişim açısından okul ortamının önemine vurgu yapmışlardır. Gelecekte uzaktan eğitimin geleneksel eğitim yönteminin önüne geçeceği savunulmakta olsa da bu durumun altyapı, internet ağları donanım yazılım ve araç gereç gibi maliyetleri olduğu açıktır. Tüm bu imkanlara erişemeyen öğrenciler açısından eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanamayacağı düşünülmektedir (Tuncer ve Taşpınar 2008). Bugün hemen hemen her düzeyde açık ve uzaktan eğitimin lokal ya da global olarak internet üzerinden ve son dönemlerde de sosyal medya üzerinden yapıldığına tanık olmaktayız. Yüksek lisans eğitimlerinden yabancı dil kurslarına kadar birçok eğitim online olarak gerçekleştirilebilmektedir. Tamamen simüle edilmiş bir okul, simüle edilmiş bir sınıf ortamında eğitimlerin verildiği görülmektedir.

Baudrillard içinde bulunduğumuz çağı simülasyonlar çağı olarak nitelemiştir. Salgının ilk başladığı yer olan Wuhan kentindeki görüntüleri tüm dünya sosyal medyadan yazılı ve görsel basından öğrenmesine rağmen sanki hiçbir şey yokmuşçasına gündelik yaşam pratiklerinden taviz vermeden izlemekle yetindi. Bu sanki Baudrillard'ın "hiper gerçeklik" tanımlamasında sözünü ettiği gerçek ve kurgu arasındaki çizginin yok olması ve "anlamın patlaması" olarak tabir ettiği *"bilgi ürettiği içeriği, iletişimi ve toplumsalı yutar, anlamı yok eder ve toplumsalı yeniliğin aksine tam anlamıyla puslu bir bilgi yokluğunun içine sokar"* dediği durumun ete kemiğe bürünmüş haliydi. Ona göre televizyon sıcak olayları soğutur ve soğuk medya olayı haline getirir. Bu da olayı sıradanlaştırıp eğlenceye dönüştürür. Tıpkı savaşı televizyonda canlı seyreden bireylerin bir dizi seyrediyormuşçasına olayı sıradanlaştırmasına benzer (Metin ve Karakaya 2017: 111). Çin'de yaşanan salgını ve ölümleri bir film seyrederek gibi ekrandan izleyen, salgının kendilerini de vuracağını düşünmek bile istemeyen ve gerekli tedbirleri almayan toplumlar ve siyasetçileri ne yazık ki bu gerçeklikle yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Yeni Bir Dünya Düzeni mi Gelecek?

Bu günlerde pek çok mecrada mevcut düzenin sorgusu başlamış gibi görünmektedir. Esasen bu sorgulama tabii ki Marksist teoriyle 19. yy. da başlamıştır. Marksizm kapitalizmin yakıcı etkilerinin proleter bir devrimle bir gün son bulacağına inansa da bu "ütopya" günümüze dek birkaç ülke dışında hiçbir ülke ekonomik sisteminde karşılık bulamamıştır. Neredeyse tüm dünya ekonomik sistemleri özellikle 1980 sonrası neoliberal politikaların etkisiyle, sosyal devlet anlayışından giderek uzaklaşmış ve insani hak ve temel ihtiyaçlardan olan sağlık ve eğitim bile özelleşmiştir. Kapitalizm girdiği her krizden daha da güçlenerek

çıkmayı bir şekilde başardı. Son birkaç yıldır bazı çevrelerce tartışılmaya başlanan, devletin elini tüm sektörlerden çekmesinin ne kadar doğru olduğu şimdilerde birçok ekonomist ve siyaset bilimciler tarafından tartışılır oldu. Birkaç yıl önce bazı ülkelerde ilk kez 1792 yılında Thomas Paine'in kullandığı “vatandaşlık geliri” olarak tanımlanan ve bireyin üretime katılmadan sadece toplumun bir bireyi olmasından dolayı alması önerilen bir ücret referandumuna sunulmuş ve halk tarafından kabul görmemiştir. Liberal ekonomi kuramının önde gelen düşünürü John Stuart Mill ve Bertrand Russell da vatandaşlık geliri önerisine destek vermişlerdi (Şahin 2018). Şimdilerde yeniden vatandaşlık geliri söylemleri gündeme gelmeye başladı. Salgın sonrasında eski ekonomik sistemlerin değişeceği ve “yeni bir dünya düzeni” söylemlerine inananlar olsa da şimdilik kulağa ütöpik geldiğini düşünenler çoğunlukta görünüyor. Salgın sonrası gündelik yaşam pratiklerinin asla eskisi gibi olmayacağını, toplumsal yaşamda insan tutum ve davranışlarında köklü değişimlere yol açacağı söylemlerini sıkça duyar olduk. Normalleşmeyi değil “yeni normal” konuşuyoruz ve artık eski “normal” lerimizi sorguluyoruz (Karakaş 2020: 555).

Adam Smith'in “homoeconomicus” dediği iktisadi insanın kendi çıkarını büyütürken toplumsal çıkarları da büyüteceği öngörülmekte idi. Liberalizmin ana fikri olan bireysel özgürlükle doğru orantılı olarak toplumsal refah seviyesinin de artacağı beklentisi hedefine ne kadar ulaştı bilinmiyor fakat ekonomik bulgular dünyada yoksulların sayısının giderek arttığını söylüyor. Smith'in Newton fiziğinin doğa yasaları gibi ekonominin de kendi doğa yasaları bulunduğunu ve yasal ya da siyasal etkilerin ekonomiye müdahalesinin ekonominin doğasına aykırı olduğunu söylediği “Ulusların zenginliği” (1776) kitabından bu yana yoksulluğa henüz çare bulunamamış gibi görünüyor (Çetin 2014: 74-78).

1970'lerden sonra yoğunlaşan modernitenin ve modern çağın sorgulamasına dayanan postmodern toplum kuramları, modern çağın bilim anlayışını da sorguluyordu. Lyotard'ın “postmodern durum” kitabında bahsettiği “üst anlatılara inanmama” (Sarup 2017: 189) durumunun kabul gördüğü bir dönemi yaşamakta olan toplumsal bilinç, modern dönemin pozitivist bilim anlayışının pek de geçerliliğini kaybetmediğini görerek şaşırılmaktadır. Bugün hastalanan insanların tedavileri hala bilim devrimi dönemindeki buluşlarla gerçekleşmektedir. Pek çok bilim insanına göre tüm saçmalığına rağmen bunca rağbet gören alternatif tıp vb. uygulamalar, esasen insanların duymak istediği sözlerden ya da modern tıbbın çare bulamadığı birtakım hastalıklardan kaynaklanan umutsuzluğun dışı vurumundan ibarettir. Postmodern insan kalıplara sıkıştırılmak istemiyor ve evrim teorisinin doğruluğu kadar yaratılış teorisinin de doğruluğunun kabul görmesini istiyor olabilir. Modern bilimin

pozitivizmi din kabul eden Auguste Comte gibi düşünürlerinin yerine postmodern dünyada tüm bunlara şüpheyle yaklaşanlar boy göstermeye başlanmıştır. 1898’de Dimitri Ivanovsky virüsleri keşfetmiş, David Baltimore ise nükleik asit tiplerine göre sınıflandırmasını yaparak RNA ve DNA virüs tiplerini açıklamıştır (Uzunoğulları ve Gümüş 2017: 53-54). Modern çağın biyoloji çalışmalarında virüsler bakteriler ve tüm canlılar kategorize edilmiş, virüslerin yapısı hakkında oldukça çok bilgiye sahip olunması, bunların fizyolojisi ve RNA virüslerin sürekli şekil değiştirerek mutasyona uğradığı yıllar önce pozitivist bilim adamlarınca ortaya konmuş olmasına rağmen, postmodern çağın “bilim insanları” içinde virüsün uzaydan geldiğini, düşman bir ülke tarafından üretilip dünyaya atıldığını söyleyenler oldu. Zamanın bilime şüpheyle yaklaşan bazı düşünürleri yazılı ve görsel basında bu işin ilaç ve aşı firmalarının işi olduğunu iddia etmekte. Son dönemde yaşanan salgın tecrübesiyle elimizde modern tıbbın kazanımlarına güvenmekten başka bir seçenek yok gibi görünmektedir. Öyle ki birkaç yıldır yazılı ve görsel basında aşı karşıtı bazı bilim insanlarının söylemleri karşılık bulmuş ve birçok aile çocuklarına aşı yaptırmak istememektedir (Türk Tabipler Birliği 2018). Şimdi ise herkesin gözü kulağı bulunacak aşıda. Belki de salgın “sosyolojinin peygamberlerini” kutsal kitaplar ile barıştırabilir ve postmodern insanı da Newton’cu bilimime yaklaştırabilir.

Düşünürler, Toplumbilimciler, Filozoflar Tartışıyor

Tüm dünyayı etkileyen salgın yalnızca tıp, biyoloji, ilaçbilim gibi alanlarda uzman olanları yeni bir şeyler söylemeye, üretmeye sevk etmedi. Toplumbilimciler ve filozoflara da bu yeni durumun toplumları ve sosyal yapı ve düzenleri nasıl etkileyeceğine dair öngörülerini paylaşmaya ve bu konuda düşünmeye, yazmaya koyuldu. En çok ses getirenlerden biri Slavoj Zizek oldu. Söylediklerini birçok düşünür ve toplumbilimci “fazla ileri gitmek” olarak değerlendirse de Zizek kendi paradoksal çelişkilerimizden bizi vurarak meseleyi anlatmaya çalışıyor. Şimdiye kadar devletin tahakkümünden şikâyet ederken, salgın döneminde yaşananlarla birlikte üretime katılsın katılmasın devletin herkese yardım etmesini yani devlet kontrolünü üstümüzde hissetmek istiyoruz. Zizek devletler bu pandemiyle baş edebilmek için baskı ve güç kullanmak zorundalar diyerek paradoksu onaylıyor. Komünizm önerisi ile tepkileri toplasa da devletin sağlıktan eğitime yaşlı ve yardıma muhtaçların bakımından vb. pek çok sosyal işlevden elini çekmesinin yani devletin izole olmasının yeni savaşlar çıkarabileceğini söyleyen Zizek, komünizm öneriminin tek alternatifi “yeni barbarlıktır” diyerek esasen başka seçeneğimizin olmadığını belirtiyor. *“Devlet en azından maskeler, test kitleri ve respiratörler gibi acilen gerekli şeylerin üretimini düzenlemelidir. Otellere ve diğer*

konaklama yerlerine el koyarak, çalışmayan herkesin hayatta kalmasının asgari koşullarını garanti etmeli ve piyasa mekanizmalarını göz ardı ederek çok daha aktif bir rol üstlenmelidir” diyerek bunun bir rüya olmadığını hatta gereklilik olduğunu vurguluyor. Sosyal izolasyon günlerinde Julian Assange’a gönderme yaparak hepimizin bir Assange olduğunu dile getiriyor ve izolasyonun diğer bedenlere temas arzumuzu artıracığını söylüyor. Byung Chul Han’ın *“Gelişmiş Batı ülkeleri aşırı panik gösteriyorlar çünkü gerçek düşmanlar olmadan, açık ve hoşgörülü, bağışıklık mekanizmalarından yoksun bir şekilde yaşamaya alışıklar. Bu yüzden önlerine gerçek bir tehdit çıktığında paniğe kapılıyorlar”* sözüyle önyargılı bir yaklaşım sergilediğini söyleyen Zizek, Batı gerçekten de Han’ın söylediği kadar farklılıklara hoşgörüle mi yaklaşıyor ve bunları tehdit olarak algılamıyor mu? diyerek zihinlerde batı imgesinin sorgulanmasını istiyor gibi görünüyor (Zizek 2020).

Han ise salgınla savaşta doğu ile Batı’nın mücadele şekillerine vurgu yaparak Doğu’yu daha başarılı bulduğunu belirtiyor. Çin başta olmak üzere pek çok doğu toplumunda salgınla mücadele amacıyla uygulanan biyopolitikalar son derece katı olabilmekte, ödül ve ceza sistemleri, dijital takipler ve devletin baskı yöntemleri artmaktadır. Buna rağmen halkın buna tepki göstermediğini ve başarının böyle sağlandığını dile getiren Han aynı yöntemlerin Batı’ya geçmesinden korktuğunu belirtirken bu yöntemleri ve Çin’in dijital kontrolcü devlet zihniyetini onaylıyor mu yeri mu anlaşılması zor. Han röportajda Zizek’e katılmadığını belirterek komünizmin bir daha asla geri gelmeyeceğini söylüyor (Kazım 2020).

Salgınla ilgili konuşan bir başka fikir insanı Harari ise pandemiyle mücadelenin ön koşulunun tüm dünyadaki sağlık sistemlerinin desteklenmesi olduğunu söyleyerek, dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen salgının tüm ülkeleri ve insanları etkileyeceğini bilerek hareket etmeli ve dünya sağlık örgütü gibi organizasyonları çoğaltmalıyız diyor. Zizek’i kısmen destekleyerek salgının totaliter rejimleri güçlendirebileceğini belirtirken son yıllarda hükümetlere ve medyaya güven sorunu yaşayan insanların güveninin kazanılmasının kritik önem taşıdığını ve salgınla mücadele sürecinde oldukça önemli olduğunu söylüyor (İpek 2020).

Dünyada yeni bir milliyetçilik söylemini pandemi sürecinde sık sık duymaya başladık. Aşı milliyetçiliği olarak dile getirilen bu durum ekonomik ve teknolojik anlamda aşı üretebilme kapasitesi olan zengin ülkelerin, yoksul ülkelere aşılama konusunda gerek yardım etmemesi gerekse aşılama programlarına dahil etmemesi şeklinde kendini göstermektedir. Dünya Sağlık örgütünün aldığı kararla bir tür aşı havuzu olan Covid-19 Aşıları Küresel

Erişim Programı (COVAX) oluşturularak ekonomik ve teknolojik potansiyeli aşı üretmeye yetmeyecek yoksul ülkelerin aşuya ulaşabilmesi hedeflenmiştir. Fakat COVAX'ın bu hedefe ulaşmakta başarı gösteremediği görülmektedir. Bir anlamda yoksullar süper güçleri pek çok anlamda bağımlı iken yeni bir bağımlılık daha ortaya çıktı: Covid-19 aşısı bağımlılığı. Dünya Sağlık Örgütü Tedros Adhanom Ghebreyesus “*Aşı milliyetçiliği hepimizi incitiyor ve kendi kendimizi mahvediyor*” diyerek durumun yoksulların aşuya erişiminin zengin ülkeleri de vuracağını dile getirmiştir (Altinkaya 2021).

SONUÇ YERİNE

Görünen o ki önümüzdeki süreçte dünyanın gündemini uzunca bir süre daha COVID-19 salgını meşgul edecek. Zor günlerden geçen insanlık bu süreçten gerekli dersi alır mı, sürecin sonunda toplumsal yapılar, ekonomik sistemler, ekolojik veriler değişir mi bilinmez. Henüz buna kimse net bir yanıt veremiyor. Söylenen sözler, yazılanlar, çizilenler, senaryolar hipotezden öteye geçebilmiş değil. Sosyal temsiller kuramının temsilcilerinden olan Moscovici “*Özellikle bir tehdit/kriz gibi önemli durumlarda gündeme gelen olaylar ya da yeni bir bilimsel katkının ortaya çıkması ile oluşan ve iletişim ile pekişen sosyal temsillerin amacı, tanıdık olmayı tanıdık hale getirmektir.*” demiştir. Tanıdık olmayan şeyler toplumun gündelik yaşam pratiklerini tehlikeye sokan olgulardır. Cirhinlioğlu “*Bilinmeyen ve yeni olan şeyler bilinen şeylerden yola çıkılarak anlaşılmaya çalışılır. Bu yoğun iletişim sonrasında oluşturulan sosyal temsiller ise sözel, yazılı ve görsel işitsel basın aracılığı ile iletişim içerisinde ifade edilir, yayılır ve değiştirilir*” demektedir (Asıl ve Çetin 2018: 9). Touraine’e göre mevcut küresel ekonomik sistemler sınıfsal eşitsizlikleri azaltmalı, mali politikalar üzerinde devlet kontrolünü artırmalı ve böylece hem kültürel çeşitliliğin kabulünü sağlayıp hem de tüm bireylere eğitim ve sağlık hizmeti vermelidir. “*Laissez-faire*” düşüncesinin demokrasiyle bağdaştırılamayacağını, aksi takdirde herkesin eşit hak ve özgürlüklerden yararlanamayacağını, bu durumunsa toplumda onarılması güç yaralara ve bölünmelere yol açacağını yazmaktadır (Sönmez 2012: 42). Belki de sosyal bir varlık olan bizler bilim insanlarının öncülüğünde içinde olduğumuz krizden yeni fırsatlar yaratmayı başararak çıkacağız. Ya da kim bilir belki Nietzsche’nin dediği gibi “*umut işkenceyi uzatır*”.

KAYNAKÇA

Altinkaya, T. (2021, 9 Ocak). *DSÖ’den Uyarı: Zengin Devletler Yüzünden Yoksul Ülkeler Covid-19 Aşısına Ulaşamıyor*. <https://tr.euronews.com/2021/01/09/dso-den-uyar-zengin-devletler-yuzunden-yoksul-ulkeler-covid-19-as-s-na-ulasam-yor>

Asıl, S., Çetin, M. (2018). Sosyal Temsiller Kuramı Bağlamında Kriz Olgusu. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 6-28.

- Baudrillard, J. (1998). *Simülakrlar ve Simülasyon*. Oğuz Adanır (Çev.). Ankara: DoğuBatı.
- Baydar, G. (2012). Evden Çalışanların Gündelik Yaşam Pratikleri. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 35, 61-78.
- Civelek, M. (2020). Post-dijital Sistemlerde İşsizlik ve Ekonomik Tedbirler. <http://hdl.handle.net/11467/3183>
- Cumhuriyet Gazetesi. (2020, 18 Kasım). *Koronavirüs konusunda yaptığı yanlış değerlendirmelerle tanınan Oytun Erbaş, kendini savundu: Türk geni demedim*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/koronavirus-konusunda-yaptigi-yanlis-degerlendirmelerle-taninan-oytun-erbas-kendini-savundu-turk-geni-demedim-1792022>
- Çetin, M. (2014), İktisadi Sistemler, http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/iktisat_ao/iktisadisistemler.pdf
- Çuhacı, A. (2007). Ulrich Beck'in Risk Toplumu Kuramı. *Sosyoloji Dergisi*, 3(14), 129-157.
- Eraydın, G. (2019). Ağ Toplumunda Farkındalığa Davet Eden Kitap: İletişim Gücü. *Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 3, 218-223.
- Esen, H. (2020, 4 Haziran). *COVID-19 Ülkeler Arası Maske Savaşı Başlattı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kovid-19-ulkeler-arasi-maske-savasi-baslatti/1793792>
- Independent Türkçe Web Sitesi, Pazar 8 Kasım 2020, 01:12
- İpek, E. D. (2020, 16 Mart). *Yuval Noah Harari: "Koronavirüs salgını totaliter rejimleri güçlendirebilir"*. <https://medyascope.tv/2020/03/16/yuval-noah-harari-koronavirus-salgini-totaliter-rejimleri-guclendirebilir/>
- Karakaş, M. (2020). Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40(1), 541-573.
- Kazım, M. (2020, 23 Nisan). *Konuşan sınıflar: Agamben, Zizek, Byung-Chul Han*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2020/04/23/konusan-siniflar-agamben-zizek-byung-chul-han>
- Konak, N., Ertan, C. (2020). Covid-19 Pandemisi ve Beden İktidar İlişkisi: Foucault'cu Bir Analiz. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 26-40.
- Metin, O., Karakaya, Ş. (2017). Jean Baudrillard Perspektifinden Sosyal Medya Analizi Denemesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (2), 109-121.
- Öymen, E. Emil (2020, 17 Nisan). *Yalan Salgını = İnfodemi*. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/yalan-salgini-infodemi/467974>
- Özdemir, M. (2015). Ağ Toplumu ve Siyasal Hareketlilik: Ağ Toplumunda Siyasal İktidarın Konumu, *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 127-138.
- Sabah Gazetesi. (2020, 21 Mart). *Canan Karatay'dan koronavirüs açıklaması! Koronavirüsten korunmak için...* <https://www.sabah.com.tr/saglik/2020/03/21/canan-karataydan-koronavirus-aciklamasi-koronavirusten-korunmak-icin>
- Sarup, M. (2017). *Postyapısalcılık ve Postmodernizm*, A. Güçlü (Çev.). Ankara: Pharmakon.
- Sönmez, A. (2012). Alain Touraine: Modernlik ve Demokrasi. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları içinde* (s.28-49). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Sözcü Gazetesi. (2020, 2 Şubat). *Canan Karatay önerdi, satışlar arttı*. <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/yasam-haberleri/canan-karatay-onerdi-satislar-artti/>
- Şahin, L. (2018). *Vatandaşlık geliri ne demektir?* <http://www.profdrlventsahin.com/vatandaslik-geliri-ne-demektir.html>
- Şimşek, M. (2014). Moderniteden Postmoderniteye Uzanan Bir Köprü: Zygmunt Bauman, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Timur, K. (2017). Ulrich Beck Risk Toplumu-Başka Bir Modernliğe Doğru, *Intermedia International e-Journal*, 4(6), 188-192.

Tuncer, M. ve Taşpınar, M. (2008). Sanal Ortamda Eğitim ve Öğretimin Geleceği ve Olası Sorunları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X (1), 125-144.

Türk Tabipler Birliği. (2018, 6 Kasım). *Aşı Konusunda Yaşanan Tereddütler, Aşı Reddi ve Aşı Karşıtlığı Konusunda Etik Kurul Görüşü*. https://www.ttb.org.tr/makale_goster.php?Guid=c21adfbce1c4-11e8-b159-336a7b2d6c99

Uluslararası Çalışma Örgütü. (2020). COVID-19 Ortamında ve Sonrasında Uzaktan Çalışma: Uygulama Kılavuzu. Cenevre: Uluslararası Çalışma Ofisi.

Uzunoğulları, N., Gümüş, M. (2017). Virüs Taksonomisinin Tarihsel Gelişimi ve Son Durumu. *Bahçe*, 46 (2), 51–57.

Yeniçağ Gazetesi. (2020, 5 Mart). *Oytun Erbaş: “Corona virüs Türklere bulaşmıyor”*. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/oytun-erbas-corona-virus-turklere-bulasmiyor-270766h.htm>

Zizek, S. (2020, Mart 26). İnsanlığın Hayatta Kalabilmesi İçin Küresel Komünist Tedbirlere İhtiyaç Var. (K. Par, Röportaj Yapan) Haber Türk Gazetesi. <https://www.haberturk.com/zizek-insanligin-hayatta-kalabilmesi-icin-kuresel-komunist-tedbirlere-ihtiyac-var-2625909>